

मलामी : विनिर्माण कथामा उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तन

प्रदीपप्रसाद ज्ञवाली

उपप्राध्यापक , बुटवल बहुमुखी, क्याम्पस, बुटवल, त्रि.वि.

इमेल: gyawalipradip98@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत आलेख भाउपन्थीद्वारा लिखित 'मलामी: विनिर्माण' कथाको उत्तरआधुनिकतावादी मान्यतामा आधारित विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । विधागत रूपमा यो कथाविधाअन्तर्गत पर्छ तर यसमा कथाको विधागत स्वरूपको पूर्ण परिपालना गरिएको छैन, त्यसैले यस अध्ययनमा विश्लेष्य कथामा उत्तरआधुनिकतावादी लेखनको प्रभाव केकसरी परेको छ र यस कथाको विनिर्माण कुन प्रक्रिया अन्तर्गत गरिएको छ भन्ने शोधप्रश्नमा केन्द्रित रही ती प्रश्नहरूको उत्तर निरूपण गर्ने मुख्य उद्देश्य राखेर यो लेख तयार पारिएको छ । यो आलेख गुणात्मक अनुसन्धानढाँचामा आधारित रहेको हुनाले प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन गरी ज्ञाननिर्माणका क्रममा पाठविश्लेषणात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्तहरूमध्ये उत्तरआधुनिकतावादसँगै जोडिएर आउने विनिर्माणवादको विनिर्माण प्रक्रियाअन्तर्गत पर्ने विधामिश्रण तथा विधाप्रत्ययन, केन्द्रभन्जन, विधामिश्रण तथा विधाप्रत्ययन, लीलालेखन, मृत्युसम्बन्धी धारणाजस्ता प्रमुख सिद्धान्तलाई मूलभूत आधार बनाएर 'मलामी: विनिर्माण' कथाको विश्लेषण गरी यो लेखलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । यस कथामा निबन्ध, नाटक र समालोचनाजस्ता आख्यानेतर विधाका विधातत्त्व र विनिर्माणवादका केन्द्रभन्जन, विधामिश्रण, विधाप्रत्ययन, लीलालेखन, लेखकको मृत्यु, पाठकको मृत्यु, महाआख्यानको मृत्युजस्ता मृत्युसम्बन्धी धारणाको प्रभाव रहेको देखिन्छ र अन्तर्विधात्मक उपस्थितिले गर्दा प्रस्तुत कथाको कथात्मक परिचयलाई विस्थापन गरेर पृथक स्वरूप निर्माण भएको पाइन्छ भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ । यसरी उत्तरआधुनिकतावादी मान्यताबमोजिम अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा निर्माण गरी गरिएको यो लेख अन्य अध्येताका लागि सहयोगी हुनु यस अध्ययनको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : केन्द्रभन्जन, लीलालेखन, विधाप्रत्ययन, विधामिश्रण, विनिर्माण ।

विषयपरिचय

'मलामी : विनिर्माण' भाउपन्थीद्वारा लिखित उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनयुक्त कथा हो । यो कथा **सनाखत र अरु कथाहरू** (२०६७) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । यो कथासङ्ग्रहभित्र जम्मा चौबिसओटा कथाहरू सङ्कलित छन् । 'मलामी : विनिर्माण' उनले लेखेका अन्य कथाभन्दा पृथक शैलीमा लेखिएको कथा हो । यसमा कथावस्तु, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैलीजस्ता कथाका संरचक घटकहरूलाई परम्पराभन्दा भिन्नै तरिकाले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । भाउपन्थीका अन्य कथामा विभिन्न कोणबाट अध्ययन र विश्लेषण गरिएको भए तापनि हालसम्म यस कथामा उत्तरआधुनिक चिन्तनमा केन्द्रित रहेर कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान गरिएको देखिन्न त्यसैले यस किसिमको शोध अन्तराललाई परिपूर्ति गर्ने प्रयोजनका निमित्त यो अध्ययन गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा विश्लेष्य कथामा उत्तरआधुनिकतावादी लेखनको प्रभाव केकसरी परेको छ, यसमा विधामिश्रण तथा विधाप्रत्ययन कुन रूपमा भएको छ, यस कथाको विनिर्माण कुन प्रक्रिया अन्तर्गत गरिएको छ भन्ने शोधप्रश्नहरूमा केन्द्रित रहेर ती प्रश्नहरूको उत्तर निरूपण गर्ने मुख्य उद्देश्य राखिएको छ । कथा एउटा आख्यानात्मक विधाअन्तर्गत पर्दछ । यस विधाको विभिन्न सैद्धान्तिक कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ तर प्रस्तुत

अध्ययनमा पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्तहरूमध्ये उत्तरआधुनिकतावादसँगै जोडिएर आउने विनिर्माणवादको विनिर्माण प्रक्रियाअन्तर्गत पर्ने केन्द्रभन्जन, विधामिश्रण तथा विधाप्रत्ययन, लीलालेखन, मृत्युसम्बन्धी धारणाजस्ता सिद्धान्तमा सीमित रही यिनै मान्यतालाई मूलभूत आधार बनाएर यस कथाको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनको निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्न प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय कार्य अवलम्बन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत पुस्तकालयबाट भाउपन्थीद्वारा लिखित *सनाखत र अरु कथाहरू* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'मलामी : विनिर्माण' कथा सोद्देश्य नमुना छनोट पद्धतिद्वारा गरिएको छ भने कथासित सम्बन्धित विभिन्न विद्वान् लेखकहरूका पुस्तक तथा लेखजस्ता द्वितीयक स्रोतका सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको सङ्कलन पनि पुस्तकालयीय कार्यबाट नै गरिएको छ । यो अध्ययनकार्य गुणात्मक शोधढाँचामा आधारित रहेको हुनाले यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने क्रममा पाठविश्लेषणात्मक पद्धतिको वरण गरिएको छ साथै उपर्युक्त सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गर्दै सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारी निगमन विधिबाट सामग्रीको अर्थापन गरिएको छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा

उत्तरआधुनिकतावाद पाश्चात्य साहित्यसिर्जना र समालोचनाका क्षेत्रमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि स्थापित महत्त्वपूर्ण मान्यता हो । यो अहिले अत्याधिक चर्चामा रहेको मान्यता हो तर यसको पृष्ठभूमि केलाउँदै जाँदा त्योभन्दा अगाडि पुग्न सकिन्छ । उत्तरआधुनिकतावाद अङ्ग्रेजी शब्द *postmodernism* को नेपाली रूपान्तर हो । यस शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग गर्ने व्यक्ति फ्रेडरिको डि. ओनिस हुन् । उनले सन् १९३४ मा *postmodernismo* शब्दको प्रयोग गरेका हुन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६७, पृ. ३५२) । यो आधुनिक युगकै शृङ्खलामा देखा परेको आधुनिकता विरोधी मान्यता हो । यसलाई कतिपय विद्वान्ले आधुनिकतावाद माथिको विजय र विस्तारका रूपमा पनि चिनाउने गरेको पाइन्छ । यस मान्यताको प्रवर्तनमा संरचनावादको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । फर्डिनान्द डी ससुरको संरचनावादी भाषावैज्ञानिक पद्धतिको प्रभाव र प्रेरणाबाट ज्याक डेरिडा, माइकल फुकोलगायतका व्यक्तिहरूले उत्तरसंरचनावादको विकास गरी उत्तरआधुनिकतावादको विकासमा मलजल गर्ने काम गरे ।

सबैभन्दा पहिला यो शब्द वास्तुकलाका क्षेत्रमा प्रयोग भएको र पछि यसले व्यापकता प्राप्त गरी सङ्गीत, नृत्य कला, साहित्य आदि क्षेत्रमा पनि स्पष्ट रूपमा देखिन थाल्यो । साहित्यका क्षेत्रमा यो मान्यता सृजनात्मक तथा समालोचनात्मक गरी दुईओटा स्वरूपमा देखा परेको पाइन्छ । केन्द्र भङ्गको स्थितिबाट स्थापित भएको यस सिद्धान्तले विनिर्माणवाद र उत्तरसंरचनावादी सिद्धान्त तथा समालोचनादेखि लिएर ज्याक डेरिडा र रोटीका दर्शनसम्म सबैलाई समेटेको देखिन्छ (गौतम, २०६६, पृ. १७) । यसअन्तर्गत विनिर्माणवाद, विपठन, अन्तर्विषयकता, आदि धेरै सिद्धान्तहरू पर्दछन् ।

उत्तरआधुनिकतावादले निकै ठुलो क्षेत्र ओगटेको देखिन्छ । यसको ठुलो छायाभित्र साहित्य सिद्धान्त तथा समालोचनाका विनिर्माणवाद, नारीवाद, नवइतिहासवाद, नव व्यावहारिकतावाद, नवमार्क्सवाद आदि पर्दछन् । यो चिन्तन मूलतः डेरिडाको विनिर्माणवादबाट आरम्भ भएपनि यसको विकासमा अन्य चिन्तनको पनि भूमिका

रहेको देखिन्छ तथापि यसको आत्मा भने विनिर्माणवादलाई नै मानिन्छ । यो मान्यता मृत्यु सम्बन्धी थुप्रै सन्दर्भहरूको पृष्ठाधारमा उभिएको देखिन्छ । नित्सेको ईश्वरको मृत्युको घोषणा र शून्यवादी दर्शन, फुकोको इतिहासको अन्त्यको दर्शन, लियोटार्डको महाआख्यान अन्त्यको धारणा, लेभिस्त्रासको कर्ताको मृत्युको धारणा र रोलाँ वार्थको लेखकको मृत्युको घोषणा जस्ता धारणा र दर्शनले यसको सैद्धान्तिक आधार तयार गरेको देखिन्छ (खतिवडा र भण्डारी, २०७७, पृ. ४९) । यसका साथै यससम्बन्धी अन्य चिन्तनअन्तर्गत विस्थापन, केन्द्रभन्जन, नवकेन्द्रको स्थापना, बहुलता, विधागत चिन्तनमा परिवर्तन, परम्परागत पठन प्रक्रियाको अस्वीकार, अर्थगत अनिश्चिततामा जोड आदि पर्दछन् । यी अधिकांश चिन्तनहरू विनिर्माणवादसँग सम्बन्धित देखिन्छन् ।

विनिर्माणवाद अङ्ग्रेजी शब्द **Deconstructionism** को नेपाली रूपान्तर हो । यसका प्रणेता फ्रान्सेली चिन्तक ज्याक डेरिडा हुन् । उनका लेखहरूमा दर्शन साहित्य र इतिहासका जटिल सम्बन्धहरूका विषयमा छलफल गरिएका हुन्छन् (सुवेदी, २०७४, पृ. २४) । नेपालीमा विनिर्माणवादलाई विसङ्घटनवाद, विसंरचनावाद, विरचनावाद आदि नामले पनि चिनिए तापनि विनिर्माणवाद शब्द नै बढी प्रचलित छ । विनिर्माण मूलतः एक पठन रणनीति हो भने समालोचना पनि पठन विश्लेषणमा आधारित हुने विषय हो (तामाङ, २०७९, पृ. ९३९) । विनिर्माणले उत्तरआधुनिकतावादलाई नै दार्शनिक आधार दिएकाले विनिर्माणवाद र उत्तरआधुनिकतावादलाई पर्यायको रूपमा लिने गरिएको छ । एक प्रकारले उत्तरआधुनिक साहित्य सिद्धान्त वा व्याख्यालाई डेरिडाकै विनिर्माणका रूपमा लिइन्छ (पाण्डेय, २०६५, पृ. ३४) । हुन त विनिर्माणभन्दा उत्तरआधुनिकतावाद व्यापक छ र यो एउटा छाया सिद्धान्त हो तर उत्तरआधुनिक मान्यतालाई विश्लेषणको बलियो आधार दिने काम विनिर्माणवादले गरेको हुनाले यी दुईलाई पर्यायको रूपमा लिनुभन्दा पनि परिपूरक सिद्धान्तका रूपमा ग्रहण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

विनिर्माणका विभिन्न प्रक्रियाहरू छन् । विधामिश्रण, विधाभञ्जन, विधाविघटन, विधाप्रत्ययन आदि सबै विनिर्माणकै प्रक्रियाहरू हुन् । यिनै प्रक्रियाहरू वरण गरेर एउटा संरचनामा रहेको आख्यानलाई अर्को संरचनामा विनिर्मित गरिन्छ । विनिर्माणलाई विशेष भत्काइसँग अथवा विभग्नतासँग जोडेर हर्ने गरिन्छ तर यसको अर्थ त्यतिमा मात्र सीमित छैन बरु यसले विशिष्ट किसिमको निर्माण भन्ने अर्थ पनि ध्वनित गर्दछ । यसका विधाभञ्जन, विधान्तरण, विधामिश्रण, विधाप्रत्ययन, अन्तर्विधात्मक उपस्थिति आदि प्रक्रियाबाट साहित्यका पाठहरूको विशिष्ट निर्माण, वैपरीत्य निर्माण र पुनः निर्माणसमेत भई तिनीहरू पूर्वावस्थाबाट अन्य स्वरूपमा परिवर्तित हुन्छन् र पूर्वपाठको स्वत्व, उपकरण, अभिलक्षण तथा मान्यता आदिको उपस्थिति त्यहाँ रहदैन । यसरी विधान्तरणको प्रभावले तिनको परम्परागत निजत्व समाप्त भई नयाँ स्वरूप निर्माण हुन पुग्छ । एउटा निश्चित संरचनामा रहेका पाठहरू अन्तर्विधात्मक भए पछि तिनको पृथक स्वरूप रहन जान्छ (गौतम, २०७९, पृ. ९४९) । साहित्यिक पाठ विनिर्मित भए पछि पनि त्यसको अस्थित्व समाप्त हुँदैन बरु पृथक स्वरूपमा रहिरहन्छ । विनिर्माणका विधामिश्रण र विधाप्रत्ययन पनि विभञ्जनकै प्रक्रिया हुन् । विधामिश्रण हुँदा विधाप्रत्ययन पनि सँगसँगै हुन्छ । आख्यानका पाठमा विधामिश्रण र विधाप्रत्ययन हुँदा तिनले आफ्नो पहिलेको परिचयलाई आंशिक वा पूर्ण रूपमा विस्थापन तथा ग्रहण गरेर पृथक परिचयका रूपमा आफ्नो उपस्थिति जनाउँछन् । यसो गर्दा आख्यानहरू शुद्ध आख्यानको रूपमा रहन सक्दैनन् । अतः यस अध्ययनमा उत्तरआधुनिकतावादका मृत्यु सम्बन्धी धारणा र उत्तरआधुनिकतावादको मुटु मानिने विनिर्माणवाद सम्बन्धी केन्द्रभन्जन, विधामिश्रण तथा विधाप्रत्ययन, मृत्युसम्बन्धी धारणा, लीलालेखन जस्ता प्रमुख मान्यतालाई मुख्य आधार बनाई सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्लेषण र नतिजा

‘मलामी : विनिर्माण’ कथामा मूलतः उत्तरआधुनिकतावादी सृजनात्मक एवम् समालोचनात्मक मान्यता प्रस्तुत भएको पाइन्छ। यो कथा विधागत रूपमा कथा विधाअन्तर्गत पर्ने भए तापनि यसमा कथाका संरचक घटकहरूको पूर्ण उपस्थिति, व्यवस्थित संरचना र कथानकको आरम्भदेखि अन्त्यसम्मको शृङ्खला जस्ता विधागत स्वरूपको पूर्ण परिपालना गरिएको देखिन्छ। यस कथामा शीर्षक, विषयवस्तु, पात्रविधान, भाव वा विचारजस्ता परम्परागत कथा विधाका भाषाशैली जस्ता संरचक घटकहरूको विनिर्माण गरिएको हुनाले केन्द्रभन्जन, विधामिश्रण र विधाप्रत्ययन, मृत्युसम्बन्धी धारणा तथा लीलालेखनको प्रभाव रहेको पाइन्छ। कथाको समग्र पक्षको विनिर्माणले गर्दा यस कथाको कथात्मक परिचयलाई विस्थापन गरेर पृथक स्वरूप निर्माण भएको पाइन्छ।

केन्द्रभन्जन

‘मलामी : विनिर्माण’ कथामा उत्तरआधुनिकतावाद सम्बन्धी केन्द्रभन्जनको अवधारणा प्रस्तुत भएको पाइन्छ। पाठ विभिन्न केन्द्रको समग्रता हो त्यसलाई कुनै एउटा केन्द्रमा निर्धारित गर्न सकिँदैन भन्दै विनिर्माणवादले केन्द्र भन्जन गर्दछ (घर्ती, २०७९, पृ.१३६)। यसले केन्द्रभन्जनको मूल अवधारणालाई स्पष्ट पार्छ। यसले एकत्ववादको विरोध गर्छ र कुनै एक पक्ष, पद्धति प्रक्रिया, विचार, दृष्टिकोण, शैली आदिलाई महत्त्व नदिई सबैलाई महत्त्व दिन्छ। यस कथाका कैयौं पक्षहरू केन्द्रभन्जनसँग मेल खान्छन्। यसको शीर्षकीकरणमा पनि यही मान्यताको आत्मसात् गरिएको छ। यसको शीर्षक मलामी : विनिर्माण हो। यो कुनै महान् पात्र वा महाआख्यान वा महान् विचारसित सम्बन्धित नभएर तीस वर्ष अगिको मलामी कथाको विनिर्माणसित सम्बन्धित देखिन्छ। यस कुरालाई प्रस्तुत कथाको “कथाको नाम मलामी राखिनु सम्भव। आधुनिक कथा लेखनमा सामान्य र अप्रचलित नाम राख्नु पनि एउटा नयाँ प्रवृत्ति मानिएको हो” (भाउपन्थी, २०६७, पृ.९१) भन्ने विषयवस्तुले पुष्टि गर्दछ। यस कथामा पात्र चयनमा पनि केन्द्रभन्जनसम्बन्धी मान्यतालाई अनुशरण गरेको देखिन्छ। यहाँ जम्मा दुईजना पात्रको मात्र उपस्थिति छ। एउटा म पात्रको रूपमा आएको कथाकार स्वयम् र अर्को कथाको नामबाट राखिएको मलामी स्वयम् कथा। यहाँ कथाकार र कथालाई मुख्य पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ। यसमा कथाकारले पात्रविधान सम्बन्धी परम्परागत मूल्य र मान्यतालाई भत्काएर विनिर्माण गरेका छन्, जसलाई कथाको “उहिले भएको भए मलामी नामधारीलाई घरभित्र पस्न दिन गाह्रै हुने थियो। केन्द्रभन्जन भनेको यो पनि हो कि ?” (भाउपन्थी, २०६७, पृ.९१) भन्ने भनाइले प्रस्ट्याउँछ। विश्लेष्य कथाका यी विषयवस्तुले केन्द्रभन्जनको अवधारणा मुखरित भएको कुरा पुष्टि हुन्छ।

यसरी प्रस्तुत कथाका शीर्षक चयन, विषयवस्तु, पात्रविधान, जस्ता संरचक घटकहरूको संयोजन परम्परागत रूपमा भन्दा भिन्नै तरिकाले उत्तरआधुनिक शैलीमा गरिएको हुनाले यसमा उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनअन्तर्गत केन्द्रभन्जनको मान्यता रहेको कुरा स्पष्ट रूपमा देखिन्छ।

विधामिश्रण र विधाप्रत्ययन

साहित्यका कुनै पनि विधामा अन्य विधाको आंशिक उपस्थितिलाई विधामिश्रण भनिन्छ भने अन्य विधाको समानान्तर अथवा त्योभन्दा बढी उपस्थिति वा प्रभावलाई विधाप्रत्ययन भनिन्छ। जुनसुकै विधाका कृति वा रचनामा सोभन्दा इतर जुनसुकै विधाको विधामिश्रण वा विधाप्रत्ययन हुन सक्छ (गौतम, २०७९, पृ.१५२)। ‘मलामी : विनिर्माण’ कथामा मुख्य रूपमा समालोचना तथा आंशिक रूपमा नाटक र निबन्ध विधाको प्रभाव रहेको देखिन्छ। विधामिश्रणकै कारण एउटा शब्दको बोध गर्नका लागि फरक तर उस्तै विशेषताको शब्दको सहायता लिइन्छ भने एउटा साहित्यको बोध एउटै विधाबाट नभएर बहुविधाको सन्धानबाट सहजै गर्न सकिन्छ (थापा, २०७९, पृ.५६९)। त्यसैले यस कथामा निबन्ध र नाटकको विधामिश्रण भएको छ भने समालोचना

विधाको विधाप्रत्ययन भएको देखिन्छ । यस कथाका कतिपय प्रसङ्गमा आत्मपरक शैली र विचारको सशक्त प्रस्तुति रहेको हुनाले निबन्ध विधाको अन्तर्विधात्मक उपस्थिति देखिन्छ । यसको उदाहरणका रूपमा कथाको निम्न लिखित साक्ष्यलाई हेर्न सकिन्छ :

राति भात खाइसकेर एक घण्टाजति पढेपछि सुत्ने तरखरतिर लागेको छु । त्यतिबेलै कसैले ढोकाको घण्टी थिचेको छ । यो डेरामा घण्टीको सुविधा त छ तर कसैकसैले भएको घण्टी नथिचेर गँवार तरिकाले टोका ढकढकाउने गर्छन् । अहिले भने घण्टी नै बजेको छ तर घण्टी नै बजे पनि यति राति आउने गँवार वा सभ्य भए पनि हो को ? समय र बेला यस्तो छ । ढोका खोलेपछि नामगाम नसोधी सोभै निधारमा पेस्तोलको गोली पो छिराइदिने हो कि ? अचेल गोलीभन्दा मान्छेको ज्यान सस्तो छ । (पृ.९०)

विश्लेष्य कथामा वर्णित उपर्युल्लिखित विषयवस्तुले निबन्धात्मक भल्को दिन्छ । अर्थात् यस कथामा निबन्ध विधाको विधामिश्रण भई अन्तर्विधात्मकता सिर्जना भएको पुष्टि गर्दछ । कथामा निबन्ध विधाको अन्तर्विधात्मक उपस्थितिलाई निबन्धायन भनिन्छ । यसमा निबन्ध विधाको न्यून उपस्थिति रहेको हुनाले विधाविघटन नभई विधामिश्रण भएको पाइन्छ । यस्तैगरी यस कथामा नाटक विधाको पनि न्यून उपस्थिति रहेको देखिन्छ । यसरी कथा विधामा नाटकको उपस्थिति हुनुलाई नाट्यायन भनिन्छ । तलको कथांशको मलामी र कथाकारको संवादले नाट्यायनलाई पुष्टि गर्दछ :

मलामी : दाइ के हेरेको ? कतै मेरो हातमा कुनै किसिमको घातक हतियार त छैन भनेर होला हैन ? आफूलाई धेरै भाउ नखानुस् दाइ । तर सावधानी लिनु ठीक छ, किनभने ग्राहक र मौतको ठेगान हुँदैन ।

कथाकार : त्यो त हो भाइ । तर होइन भाइ तिमी को हो ? मैले त तिमीलाई चिनिन । यसरी चिन्नु न जान्नु एक्कारी यति धेरै कमेन्ट । सरी भाई मैले बुझ्न सकिन ? (पृ.९१)

प्रस्तुत कथाको उपर्युक्त अंशमा नाटकमाजस्तो सशक्त संवाद प्रस्तुत भएको हुनाले यसमा विधामिश्रण भएको स्पष्ट हुन्छ । सामान्यतः कथा विधामा संवादको अनिवार्यता हुँदैन तर यस कथाका विभिन्न प्रसङ्गहरूमा संवादको प्रयोगले आख्यानको नाट्यायनको स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथाभित्र नाटकीय अस्तित्वलाई स्थापति गरिएको देखिन्छ । यसरी लेखकले विधामिश्रणबाट अप्रकटित वा लुकेको अर्थलाई बाहिर ल्याउने काम गरेको देखिन्छ ।

एउटा विधाको रचनाभित्र त्यसभन्दा इतर विधाका अभिलक्षणयुक्त अंशको अधिक वा समानान्तर उपस्थिति विधा प्रत्ययन हो । 'मलामी : विनिर्माण' कथामा विधामिश्रणका साथै विधाप्रत्ययन पनि उत्तिकै सशक्त रूपमा भएको पाइन्छ । सामान्यतया कथामा कथानकबाट थालेर पात्र, चरित्र चित्रण, देश, काल, परिस्थिति हुँदै भाषाशैलीमा पुगेर टुङ्ग्याउने परम्परा रहेको छ तर यसमा उक्त परम्परालाई पूर्णतः परिपालना गरेको पाइन्छ बरु यस कथामा आरम्भभागदेखि अन्त्यभागसम्म विनिर्माणको परिचय, मान्यता र यसका पक्रिया र प्रवृत्तिका बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ । यस कथामा जम्मा दुईजना पात्र रहेका छन् । यी दुईबिचको संवादका माध्यबाट म (कथाकार) पात्रले तीस वर्ष अगाडि लेखेको मलामी (कथा) अर्को पात्रलाई कसरी विनिर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यस कथाको "मेरो पुनर्लेखन गर्दै विनिर्माण गर्ने । म कथा जगतमा आफ्नो कथालाई स्वयम् कथाकारले विनिर्माण गरेको उदाहरण पनि बन्छु र मेरो इज्जत पनि बढ्छ" (भाउपन्थी,

२०६७, पृ.९३) भन्ने भनाइले यस कुरालाई पुष्टि गर्छ। यस कथाको म पात्रले मलामी कथा आधुनिक कालको प्रवेशतिर लेखिएको भए पनि उत्तरआधुनिकताका केही तत्त्व विद्यमान रहेको धारणा तलको कथांशमा पाइन्छ :
तर यो कथा उसबेला अर्थात् आधुनिक कालको प्रवेशतिर सिर्जना गरिएको भएपनि यसमा अहिले चलिरहेको उत्तरआधुनिकता र विनिर्माणका केही तत्त्व विद्यमान रहेको मैले देखें। त्यही कारणले उसलाई रिडिड चस्मा लगाएर फेरि एक पल्ट गहिरो गरी निरीक्षण गरें। ऊ धेरै मोटो थिएन। सामान्यतः तीनचार पानामा अटाउने आकारको रहेछ। केही व्याकरणिक सुधार र सिँगार गर्ने हो भने उसलाई राम्रै उत्तरआधुनिक कथा मानेर सङ्ग्रहमा राख्न सकिने रहेछ।
उत्तरआधुनिक वा विनिर्माण जे भए पनि भयो। हुनुप्यो। कथाहरू जस्तो सुकै भए पनि। समालोचकहरूले भनेभैं एउटा टर्निड प्वाइन्ट मैले पनि रच्नु छ। चाहे त्यो टर्निड प्वाइन्टले भीरपहिरोतिरै किन नलगोस्। (पृ.९३)

उल्लिखित कथांशमा प्रस्तुत विषयवस्तुले म पात्रद्वारा सिर्जना गरिएको मलामी कथाको रिडिड चस्मा लगाएर गहिरो निरीक्षण गरी केही व्याकरणिक सुधार सिँगार गरेर विनिर्माण गरी आधुनिक कथालाई उत्तरआधुनिक बनाउन सकिने मान्यता प्रस्तुत गरिएको हुनाले यसमा स्पष्ट रूपमा समालोचनात्मक चिन्तन रहेको देखिन्छ।

यस कथांशमा म पात्रले मलामीसँग विनिर्माण भनेको निर्माणलाई बिगार्ने हो कि पुनर्निर्माण हो भनी संशय व्यक्त गर्दै आफूलाई विनिर्माणबारे अनभिज्ञता प्रकट गर्दा मलामीले विनिर्माणवादका प्रवर्तक ज्याक डेरिडा र उनको यो सिद्धान्तका बारेमा विस्तृत चर्चा गरका प्रसङ्गहरूले यसको विधाप्रत्ययनलाई प्रस्ट पारेको देखिन्छ। ती प्रसङ्गहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

निश्चय नै म कुन कुरामा स्पष्ट थिइन भने, विनिर्माण भनेको भएको निर्माणलाई बिगार्ने हो कि बिगारेकोलाई गरिने पुनर्निर्माण हो कि अथवा भएको निर्माणलाई अनेक पटक बिरूप पार्नु हो ? निर्माणका अगाडि वि उपसर्ग लगाएर त्यसको स्तर अझ उकास्नु हो, भत्काउनु हो के हो ? तिम्रो विनिर्माण कसरी गर्ने ?

तपाईंलाई विनिर्माणको सिद्धान्तबारे केही थाहा छैन ? उसले सोध्यो त्यो मैले नै लेखेको कथाले मलाई नै विनिर्माणबारे थाहा नभएकोमा अचम्म मान्दै सोध्यो, वाह ! ज्याक डेरिडालाई चिन्नुहुन्छ ? (पृ.९४)
डेरिडा त फ्रान्सको नागरिक हो उसलाई त उतै कतै दफनाइसकियो एउटा लफडा छोडेर गयो यो विनिर्माणको। (पृ.९५)

उपर्युक्त कथांशमा रहेको प्रश्नोत्तरात्मक संवाद र साक्ष्यहरूले एकातिर विधाप्रत्ययनको मान्यतालाई पुष्टि गरेको देखिन्छ भने अर्कातिर विनिर्माणवादी चिन्तन र उत्तरआधुनिकतावादी समालोचनात्मक चेतनालाई स्पष्ट पार्न खोजेको छ।

मृत्युसम्बन्धी धारणा

उत्तरआधुनिकतावादसँग मृत्युसम्बन्धी विभिन्न किसिमका धारणाहरू सम्बन्धित रहेका पाइन्छन्। नित्सेको ईश्वरको मृत्युको घोषणा र शून्यवादी दर्शन, फुकोको इतिहासको अन्त्यको दर्शन, लियोटार्डको महाआख्यान अन्त्यको धारणा, लेभिस्त्रासको कर्ताको मृत्युको धारणा र रोलाँ वार्थको लेखकको मृत्युको घोषणा जस्ता धारणा र दर्शनले यसको सैद्धान्तिक आधार खडा गरेको देखिन्छ (खतिवडा र भण्डारी, २०६७, पृ.४९)। यी मान्यताले परम्परागत मान्यतालाई भत्काउने काम मात्र नगरी उत्तरआधुनिकतावादको उत्थानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको

देखिन्छ । 'मलामी : विनिर्माण' कथामा रोलाँ वार्थले भने भैं लेखकको मृत्युको चर्चा गरिएको छ । उनले लेखकका आधारमा कृतिको पठन हुन नसक्ने लेखकको व्याख्यामा कृतिको अर्थ निर्धारण नहुने राखेर पाठकको सर्वोपरितालाई स्थापित गर्ने कार्य गरेको देखिन्छ । साथै यसमा लेखकको मृत्युको अवधारणासँगै पाठकको मृत्युको अवधारणा पनि मुखरित भएको छ । यहाँ फुकोले भने भैं हरेक पाठक अनुभवरिक्त भइसकेको छ, त्यसैले लेखकसँगै पाठकको पनि मृत्यु भएको छ भन्ने धारणा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यो अवधारणा प्रस्तुत कथामा निम्न लिखित रूपमा व्यक्त भएको छ :

अचेल त कथाकार मय्यो भन्छन् उत्तरआधुनिकतावादीहरू । त्यसरी त म पनि पितृहीन टुहुरै भएँ । मेरो विनिर्माण कसले गर्ने ? मलाई भनक्क रिस उठ्यो । उत्तरआधुनिकतावादीहरूले भनेका हुन् भन्ने निहुँमा यो मलाई मारिरहेछ । कथाकार मय्यो भन्ने जनाउन यो कथाकारकै घरमा बसेर पाठकहरूले सुन्ने गरी मेरो मृत्युको घोषणा गरिरहेको छ । तर होइन उत्तरआधुनिकतावादीहरूले त कथा पनि मरिसक्यो भनेर घोषणा गरका छन् । थका पनि छैन र कथाकार पनि छैन । (पृ.९५)

उत्तरआधुनिकताले पाठकको पनि अवसान भयो भनेको किन नहोस् । रचना, लेखक, पाठक सबै मरिसकेका छन् भने कथालाई जतावाट उठाए पनि भो । वा ! मृतकहरूको विचमा भाषाको के प्रयोजन ? नलेख्नु पनि एउटा विनिर्माण नै हो । (पृ.९८)

प्रस्तुत कथाको माथिको साक्ष्यले लेखकको मृत्यु, महाआख्यानको अन्त्य तथा पाठकको मृत्युको अवधारणाका आधारमा मलामी कथाको विनिर्माणको सिद्धान्तका आधारमा यसमा रहेको उत्तरआधुनिकतावादी सृजनात्मक एवम् समालोचनात्मक चिन्तनलाई पुष्टि गरेको देखिन्छ ।

लीलालेखनसम्बन्धी मान्यता

उत्तरआधुनिकतावाद बहुलवादी सिद्धान्त हो । यस मान्यताको मेरुदण्डको रूपमा रहेको विनिर्माणवादअन्तर्गत लीलालेखन पनि पर्दछ । कृति वा पाठको मूल रूपलाई भत्काएर अर्कै रूप तयार गर्ने पद्धति नै विनिर्माण हो र त्यस्तो सिद्धान्त विनिर्माणवादी समालोचना हो (गौतम, २०६६, पृ.३८) । लीलालेखन भन्नाले लेखकले आफूले देखेका र भोगेका विचार र घटनाहरूलाई खेलाउने शैलीमा प्रस्तुत गर्ने सिर्जनात्मक लेखाइ हो । नेपाली कथामामा यस प्रकारको लेखनको प्रारम्भ इन्द्रबहादुर राईले गरेका हुन् । लीलालेखन एउटा भाषिक खेल पनि हो । यो चिन्तन 'मलामी : विनिर्माण' कथामा विधा प्रत्ययनको रूपमा आएको देखिन्छ । यस कथामा समालोचनात्मक चिन्तनका रूपमा मुखरित भएको कुरा तलको कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

अब तिमी नै भन, अब तिमीलाई विनिर्माण कसरी गर्ने ? कथा त तिमी नै हो । लीला गरेर । उसले तुरुन्तै भन्यो । ऊ पत्रिका रूपरेखा, जसमा छापिएको थियो । त्यहाँबाट निस्केर म भए ठाउँ आउँदा बाटामै आफ्नै लीलालेखनको योजना बनाएर हिँडेको रहेछ कि ? पत्रिकाबाट निस्केर मसित सम्वाद गर्नु पनि एउटा लीलालेखन होइन त ? लीला गरेर ? लीलालेखन भनेको ? कृष्णलीला कि रामलीला ? यार यो लीला भन्नु नै वास्तवमा शून्यवाद हो । जहाँ तेरोमेरो, आफन्त पराइ केही छैन, सब लीला हो भनिन्छ । (पृ.९६)

लीलालेखन मतलब रचनाभित्रका अन्य अरूपायित संभावनाहरूको खोजी के ।ती कथाहरूको लीला गर्नाले तिनको मौलिकता नै गायब हुँदैन । मतलब पात्रहरू आधुनिक कालमा आइसकेका छन्, उनीहरूको भोक्ता चेतना उन्नत भइसकेको छ । उनीहरू सीमान्तबाट उठेर स्वयम् एकएक केन्द्र बनेर स्थापित भइसकेका छन् । हो तिमीलाई भाँचभुँच गरेर पनि त्यसको यथार्थ अहिले पनि नबदलिने स्थिति छ । कथा आफ्नो समयको इतिहास पनि हो । (पृ.९६)

‘मलामी : विनिर्माण’ कथाको उपर्युक्त साक्ष्यमा लीलालेखनसम्बन्धी स्पष्ट चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ कथाभित्र कथाले र कथाकारसित सम्वाद गर्नु पनि एक किसिमको लीलालेखन नै हो र लीला भन्नु नै वास्तवमा शून्यवाद हो भन्ने चिन्तनलाई पुष्टि गरिएको छ । यस्तै कथाको अर्को प्रङ्गमा पनि रचनाभित्रका अन्य संभावनाहरू अर्थात् अन्य अर्थहरूको खोजीलाई लीलालेखन भन्नुका साथै कथाहरूमा लीला गर्नाले तिनको मौलिकता गायब हुँदैन किनभने पात्रहरू आधुनिक कालमा आइसकेका अनि भोक्ताहरूमा उन्नत चेतना आई उनीहरू सीमान्तबाट उठेर केन्द्रमा स्थापित भइसकेको हुनाले कथालाई भाँचभुच गरे तापनि त्यसको यथार्थ नबलिने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यस प्रसङ्गबाट कथामा प्रस्तुत कथामा लीला लेखनका मूल प्रवृत्तिहरू समालोचनाका रूपमा नभई कथा विधाभित्र विधाप्रत्ययनका रूपमा अभिव्यक्त भएको कुरा पुष्टि हुन्छ । कथामा लीलालेखनलाई पुष्टि गर्ने अन्य प्रसङ्गहरू पनि छन् । जस्तै :

कुनै एउटा पाठ पढेर त्यसलाई इच्छा लागेअनुसार व्याख्या वा परिवर्तन गर्दै लेख्नु, विवेचना गर्नु मात्रै विनिर्माण वा लीलालेखन हो र ? तिमी आफूमै पूर्ण छुँदै छौ अब तिमीमा के थप्नु । थप्दै जाने हो र लीला गर्दै जाने हो भने कहिल्यै अन्त्य होला जस्तो लाग्दैन । त्यो मेरो भित्री तत्त्वलाई नयाँ कोणबाट व्याख्या गर्नुमा छ विनिर्माण । यस्तै कुनै एक विधिको प्रयोग गर्नुस् र मेरो विनिर्माण गर्नुस् सर, प्लिज । मलाई अँध्यारोमा नमिल्काउनुस् है, म विनिर्मित हुन चाहन्छु, समालोचक र पाठकको दृष्टिमा चढ्न चाहन्छु ।

ती सबैको कथालेखन वा तिनकै विषयमा तिनलाई छोडिएको ठाउँबाट गाँसेर लेख्नु नै लीलालेखन हो त ? के कुनै रचना पनि अन्तिम रूपमा टुङ्गिएको हुँदैन ? त्यसलाई विशेषविशेष कालखण्डमा क्रमशः क्रमशः लेख्दै जान सकिन्छ ? (पृ.९७)

यसरी प्रस्तुत कथांशमा म पात्रले लीलालेखनका बारेमा जिज्ञासा राख्दै कुनै पनि विधागत रचनालाई लेखकले आफूलाई इच्छा लागेअनुसार व्याख्या वा परिवर्तन गर्दै लेख्नु र त्यसलाई थप्दै जाने र लीला गर्दै जाने हो भने त्यसको कहिल्यै अन्त्य हुँदैन र मलामी पात्रले कथाको भित्री तत्त्वलाई नयाँ कोणबाट व्याख्या गर्नु विनिर्माण हो भन्ने भनाइले विनिर्माणअन्तर्गत लीलालेखनको अर्थगत बहुलताको सिद्धान्तलाई स्पष्ट पारेको देखिन्छ । कथांशको अर्को सन्दर्भमा कथालेखनमा कथाकारले छोडेको ठाउँबाट गाँसेर लेख्नु नै लीलालेखन हो ? कुनै रचना पनि अन्तिम रूपमा टुङ्गिएको हुँदैन ? त्यसलाई विशेषविशेष कालखण्डमा क्रमशः क्रमशः लेख्दै जान सकिन्छ ? भन्ने जिज्ञासागत दृष्टिकोणले विनिर्माणको प्रक्रियाअन्तर्गत विपठनका पुनर्पठन, उत्तरपठनका चिन्तन र मान्यतालाई पुष्टि गरेको पाइन्छ ।

परम्परागत कथा विधामाजस्तो कथावस्तु, पात्र, परिवेश, उद्देश्य जस्ता कथाका विशुद्ध संरचक घटकहरूको पूर्ण उपस्थिति यस कथामा पाइन्छ, बरु यो कथा विधा भएर पनि समालोचना विधाजस्तो प्रतीत हुन्छ, किनभने यहाँ कथावस्तुभित्र सृजनात्मक एव् समालोचनात्मक चिन्तन प्रस्तुत भएको छ र यसमा परम्परागत पठनको अस्वीकार, भाषिक खेल, बहुलता, अर्थगत अनिश्चितताजस्ता लीलालेखनका मान्यता र उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तन प्रस्तुत भएको स्पष्ट देखिन्छ ।

निष्कर्ष

भाउपन्थीद्वारा लिखित ‘मलामी : विनिर्माण’ उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनमा आधारित कथा हो । विधागत रूपमा यो कथा विधाअन्तर्गत पर्छ तर यसमा कथाका विशुद्ध संरचक घटकहरूको पूर्ण उपस्थिति, व्यवस्थित

संरचना र कथानकको आरम्भदेखि अन्त्यसम्मको शृङ्खलाजस्ता विधागत स्वरूपको पूर्ण परिपालना गरिएको देखिन्छ । यस कथामा शीर्षकको नामाकरणदेखि लिएर विस्थापन, केन्द्रभन्जन, नवकेन्द्रको स्थापना, बहुलता, विधागत चिन्तनमा परिवर्तन, परम्परागत पठन प्रक्रियाको अस्वीकार, अर्थगत अनिश्चिततामा जोड जस्ता उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा उत्तरआधुनिकतावादको प्रमुख आधार विनिर्माणको प्रक्रियाअन्तर्गत विधामिश्रण र विधाप्रत्ययनका कारणले अन्तर्विधात्मक उपस्थिति रहेको छ । यसमा निबन्ध र नाटक विधाको न्यून उपस्थिति रहेको हुनाले विधामिश्रण भएको छ भने समालोचना र सृजनात्मक चिन्तनको अधिक उपस्थितिले गर्दा विधाप्रत्ययन भएको देखिन्छ । अन्तर्विधात्मक उपस्थितिले गर्दा यस कथाको कथात्मक परिचयलाई विस्थापन गरेर पृथक स्वरूप निर्माण भएको पाइन्छ । यो कथा विधा भइकन पनि समालोचनात्मक र सृजनात्मक मान्यताले गर्दा समालोचना जस्तो प्रतीत हुन्छ । यसरी यस कथामा आत्मपरक शैलीको प्रयोग, सुसंगठित एवं कसिलो संरचना समालोचनात्मक चेतनाको प्रबलता आदिका कारणले अन्तर्विधात्मक प्रभाव रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ । यसमा पात्रहरू सीमान्तबाट उठेर एकएक केन्द्र बनेर स्थापित भइसकेको चर्चाले केन्द्रभन्जन, बहुकेन्द्रको स्थापना जस्ता उत्तरआधुनिक मान्यताका साथै लेखकको मृत्यु, पाठकको मृत्यु, महाआख्यानको मृत्यु जस्ता विभिन्न प्रकारका मृत्युसम्बन्धी धारणाहरू पनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यति मात्र होइन यसमा पाठलाई एउटा एकाइ मानेर त्यसको विनिर्माणलाई भाषिक खेलको रूपमा लिई अर्थगत बहुलतामा जोड दिने लीलालेखनसम्बन्धी विवेचनाले पनि यो उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनयुक्त कथा हो भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष हो । उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनको आत्मा मानिने विनिर्माणको प्रक्रियाअन्तर्गतका केन्द्रभन्जन, विधामिश्रण तथा विधाप्रत्ययन, मृत्युसम्बन्धी धारणा, लीलालेखनजस्ता उपकरणका आधारमा गरिएको यो अध्ययन अन्य अध्ययेताका लागि उपयोगी सामग्री हुनु यसको महत्त्वपूर्ण उपलब्धी हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- खतिवडा, लेखराज र भण्डारी, महेन्द्र (२०७७), *आधुनिक नेपाली कथाका उत्तरवर्ती चरणका प्रवृत्ति*, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७९), विधामिश्रण र विधाविघटन, (सम्पा.राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सिद्धान्त र सिद्धान्तनिष्ठ प्रायोगिक खण्ड)*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*, ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस प्रा.लि. ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०७९), *केही दृष्टिकोण केही विश्लेषण*, ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस प्रा.लि. ।
- तामाङ, पेम्पा (२०७९), विनिर्माणवादी समालोचनाको सैद्धान्तिक निरूपण (सम्पा.राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सिद्धान्त र सिद्धान्तनिष्ठ प्रायोगिक खण्ड)*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- थापा, अशोक (२०७९), नेपाली आख्यान र कविताको नाट्यायन (सम्पा.राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सिद्धान्त र सिद्धान्तनिष्ठ प्रायोगिक खण्ड)*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०६५), *अर्थभ्रान्तिको उत्तरचेतनाका विरुद्ध*, वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र ।
- भाउपन्थी (२०६७), *सनाखत र अरु कथाहरू*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), *पूर्वीय र पश्चात्यसाहित्य सिद्धान्त*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- सुवेदी, अभि (२०७४), ज्याक डेरिडा : निर्माणको विनिर्माण कथा (सम्पा.ज्ञानू पाण्डे), *समकालीन पश्चात्य समालोचना सिद्धान्तका प्रणेताहरू*, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

